

27. Там же. – С. 71.
28. Там же. – С. 66.
29. Там же. – С. 58.
30. Д'Асколи Д. Описание Черного моря и Татари составил доминиканец Эмилио Дортелли Д'Асколли, префект Каффы, Татари и проч. / Д. Д'Асколи. – Одесса : ЗООИД, 1902. – Т. 24. – С. 24.
31. Герберштейн С. Записки о Московии / С. Герберштейн. – М. : МГУ, 1988. – С. 37.
32. Ищенко С.А. Война и военное дело у крымских татар XVI-XVIII вв. (по запискам иностранных путешественников и дипломатов)... – С. 37.
33. Бобров Л.А. Вооружение и тактика кочевников Центральной Азии и Южной Сибири в эпоху позднего Средневековья и Нового времени (XV – первая половина XVIII вв.)... – С. 251.
34. Д'Асколи Д. Описание Черного моря и Татари составил доминиканец Эмилио Дортелли Д'Асколли, префект Каффы, Татари и проч... – С. 38.
35. Флетчер Дж. О государстве Русском. Сочинение Флетчера / Дж.О. Флетчер. – 3-е изд. – СПб., 1906. – С. 49.
36. Режим доступа: <http://litopys.org.ua/human/hum16.htm>.
37. Кушкумбаев А.К. Комплекс ударного оружия (палицы, булавы, кистени) воинов Улуса Джучи... – С. 72.

Отримано: 11.09.2017.

Марія Ковальчук
(Київ)

КАНУН-НАМЕ ЯК ОСНОВНЕ ДЖЕРЕЛО З ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО УСТРОЮ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XVI ст.

Головним джерелом для вивчення політичного та суспільного устрою Османської імперії у XVI ст. слугують султанські канун-наме. Канун – світський закон – формувався на основі звичаєвого права та оформлявся султанськими указами, розпорядженнями та спеціальними законами. Канунами регулювалася державна сфера, податкові відносини та тимарна система¹.

При опрацюванні канун-наме перед нами постала проблема в тому, щоб обґрунтувати понятійний апарат дослідження. Для спроби розглянути та окреслити картину суспільно-політичного устрою Османської імперії того періоду, до якого належать кануни, у першу чергу нам потрібно було розібратися з різноманітними термінами, які зустрічаються в їхніх текстах, та певним чином «розшифрувати» їх. Адже наукова термінологія повинна характеризуватися чітко визначеним змістом, що вкладається в той чи інший термін. Треба відзначити, що в османських джерелах термін «канун» вживалося у кількох значеннях, проте головним є одне визначення – як світський закон, а канун-наме (kanunname) – це книга законів.

Кануни (örfî) мали глибоку традицію, адже існували в ісламській правовій практиці ще до утворення Османської імперії². Термін «канун» спочатку означав «реєстри», списки земель-

них податків, які використовували адміністрації Аббасидів (750-1258 рр.), Сельджукідів (1037-1194 рр.), Ільханідів (1256-1335 рр.) та мамлюків (1250-1517 рр.). У правовому плані джерелом кануну була султанська влада. Історики права виділяють три види кануну: султанські декрети з конкретних питань, декрети стосовно окремих регіонів та кануни з чинністю по всій імперії³.

Завоювання Османською імперією нових територій супроводжувалося переписом населення та об'єктів, які підлягали оподаткуванню на цих територіях. Правові норми демонстрували гнучкість відповідно до місцевих особливостей. У процесі завоювання нових територій османська правова система не насаджувалася, а упродовж певного часу місцеве право приводили у відповідність до неї⁴. Це робилося з метою утвердження тут османського управління та фіскальної системи. Ця інформація (списки земельних податків та методів їхнього збору) вносилися до спеціальних регіональних списків, які згодом оформилися в єдиний звід законів – канун-наме. Уже за Селіма I та Сулеймана I дія кануну поширилася на всі галузі управління, він регулював права й обов'язки різних груп населення.

Загалом, основними сферами регулювання канунів були: податкова система з особливостями її функціонування, кримінальне право, тобто злочини та відповідальність за них, земельна система та правила користування земельними наділами, правові норми, що стосуються різних груп населення. Як слушно відзначалося дослідниками, «канун-наме узагальнювали соціальну практику, що складалася на той час в імперії»⁵.

Першим зводом законів Османської імперії, упорядником якого вважають султанського нішанджі Лейє-заде є канун-наме Мехмеда II Фатіха про військово-адміністративну та цивільну бюрократію Османської імперії у XV ст.⁶. Спочатку вважалося, що канун-наме має неофіційний характер, бо мета його створення – надати султану систематизовані відомості про інститути управління та принципи їхньої діяльності. Пізніше канун-наме почали розглядати як обов'язкові інструкції під час вирішення державних справ. У тексті самого канун-наме причину й одночасно мету його створення визначено, «що у часи його великих предків не існувало зводу законів та відчуваючи значний вплив вілаєтів, наказав своєму слузі скласти Звід законів (канун-наме), який би вічно використовував Диван-і Хюмаюн». Канун-наме Мехмеда II складався з трьох частин: перша присвячена посадовим особам, їхнім рангам та повноваженням, друга – палацовим церемоніям, третя – кримінальному праву. Цінними відомостями для дослідження, які містяться в джерелі, є: місце всіх вищих чиновників у Дивані, ієрархія інших посадовців та умови їхніх призначень на посади, їхні обов'язки та відповідальність перед султаном та урядом, розміри платні.

Структура основного законодавчого акту Баезіда II (1481-1512) відрізнялася більшою чіткістю й структурованістю. Основою внутрішньої політики Баезіда II стало адміністративно-політичне об'єднання попередньо завойованих територій. Задля цього був ухвалений спеціальний канун з 250 статей⁷, які утворювали три великі розділи, кожний з яких складався від чотирьох до семи параграфів. Нововведенням цього закону стали положення, які

встановлювали розмір різноманітних штрафів для немусульманського населення Османської імперії. Це було прогресивним кроком, адже до того канун-наме поширювалося лише на мусульман. Аналізуючи джерело, треба зазначити, що більш жорсткими стали покарання в рамках звичаєвого права, які у несправових стосунках між чоловіками та жінками мали підлягати шариатським нормам і включалися до спеціального розділу під назвою «сіясет»⁸.

За правління Селіма I, упродовж 1516-1518 рр. були запроваджені канун-наме для таких бейлербейліків Східної Анатолії: Кайсері, Рум (Сівас), Діарбекір, Урфа, Мардін та Ерзінджан. Разом з тим, канун-наме цього султана було зводом законів загального характеру й розповсюджувало свою дію на територію всією держави.

Звертає на себе увагу список канун-наме Селіма I, опублікований А. Тверітіновим⁹. Канун-наме включає в себе чотири частини: по-перше, це положення про розміри й терміни покарань за різні порушення кримінального характеру; по-друге, це закони, що регулювали економічне, соціальне й правове становище реаятів, а також положення, які встановлювали розмір, форми і способи збору податків із сільського населення; по-третє, законодавство, що регулювало рівень ринкових зборів; по-четверте, положення про структуру, функціонування та систему оподаткування торгівельно-ремісницьких організацій у містах. У канун-наме Селіма I були положення, які стосувалися продажу, купівлі та передачі у спадок землі реаятатами, регламентації правового становища сіпахі, кадїв, хатибів, імамів, назирів і «подібних їм, які за падишахським берамом мають що-небудь у своєму володінні...»¹⁰.

Нове законодавство, яке з'явилося за Селіма I, у порівнянні з уложеннями законів його попередників, відображало великі зміни в соціальному та політичному житті Османської імперії. У канун-наме було записано, що султан як верховний правитель є не тільки творцем і охоронцем османської правової системи, але й повинен був стежити за дотриманням положень шариату. Одним з вірогідних упорядників канун-наме слід вважати одного з видатних істориків та правознавців XVI ст., нішанджі часів султанів Селіма I та Сулеймана I Джелал-заде Мустафу Челебі. Його робота над канун-наме Селіма I, до тексту якого включено багато положень канун-наме Баєзіда II, стала основою для подальшої розробки османського законодавства¹¹.

Канун-наме Сулеймана складається з 3 частин: 1) статті про покарання; 2) статті про землеволодіння, реая та податки з них; 3) статті про ринкові збори. Закон відзначається більшою конкретизацією окремих статей, порівняно з канун-наме Селіма I. Історик А. Тверітінова при підготовці до публікації канун-наме Селіма I дійшла висновку, що законодавство Сулеймана I розвивало ті положення, які були випрацьовані за Селіма I¹². Принциповими змінами, що були внесені цим султаном до законодавства, стали скасування особливих привілеїв для певних категорій населення, а також ліквідовані обмеження, запроваджені Селімом I щодо купецького стану. Та найголовнішою політико-правовою реформою у сфері законодавства в цей час стало намагання Сулеймана I прилаштувати кануни до шариату. За часів правління Сулеймана I були затверджені не тільки канун-наме для кожного бейлербейліка та санджаків, але й спис-

ки загального зводу законів стали розповсюджуватися по всіх кадійських судах¹³. Для того, щоб забезпечити панування закону, проводилася політика поширення копій законів серед населення.

При розгляді даної проблеми оминуті питання економіки неможливо, адже вона є одним із засадничих елементів побудови держави та суспільства, тим більше, що більшість в османському суспільстві становила соціальна група реайї – підданих, а велика кількість статей канун-наме стосуються регулювання відносин саме в соціально-економічній сфері Османської імперії.

У статтях канун-наме, як вже відзначалося, було закріплено податки, які збиралися з населення та встановлено порядок їхнього збору. Податкова система Османської імперії базувалася на податках двох основних типів: *рюсум-і урфйіе* (takalifi örfiye) та *рюсум-і шерйіе* (resimi şeriye), а також група надзвичайних податків *аварізі-і діванйіе* (avarizi divaniye). Назви податків утворювалися на основі приєднання до слова *ресмі* смислового слова, що, власне, і давало зрозуміти, якого виду цей податок та з чого він збирається: чіфт ресм-і – податок з землі, беннак ресм-і (bennak resmi – «податок малоземельного селянина»), гердек ресм-і (gerdek resmi – з тур. «шлюбний податок») тощо. Також статті канун-наме визначали сплату традиційних для мусульманського світу податків – ушра, саларйіе, зекята, хараджа та ін.

Окрім «загальних» канун-наме потрібно звернути увагу на регіональні канун-наме: Амфіси, Охрі, Мосула, Айдин, Шама (Дамаска), Карамана, Гелиболу, Ерзурума. Основою для багатьох регіональних канун-наме став текст канун-наме ліві Худавендігар 1487 р.¹⁴. Канун-наме відображають соціально-економічне становище османського населення XVI ст. та відносини між сіпахі та селянством.

Наприкінці XVI ст. законодавча діяльність султанів у сфері видання канун-наме в основному припинилася, адже вони почали видавати т. зв. адалет-наме (з тур. «фермани справедливості») – закони про заборону зловживань з боку провінційної влади), мета яких полягала не у впровадженні нових законів, а в намаганні домогтися дотримання від усіх соціальних категорій населення старих законів. З цього часу всі нововведення стали трактуватися як «бідат», тобто релігійні злочини¹⁵.

Таким чином, кануни відносилися до однієї з гілок османського права під назвою орфі. Вони є результатом світської традиції османського законотворення. На переломі середньовіччя та ранньомодерного часу канун-наме від імені султана регулювало суспільно-політичну систему та вказувало на набуття Османського державою імперського статусу. Найвідомішими є канун-наме Мехмеда II, Баєзіда II, Селіма I та Сулеймана I. Саме канун-наме цих султанів заклали правову основу Османської імперії, що з незначними змінами проіснувала включно до XIX ст.

Примітки:

1. Хаджибегич Х. Турецкие правовые памятники как исторический источник / Х. Хаджибегич // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М. : Наука, 1964. – Т. I. – С. 70.
2. Agoston G. Kanun / G. Agoston // Encyclopedia of the Ottoman Empire. – N.Y. : Facts on file, 2009. – P. 306.

3. Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600 / Г. Іналджик ; пер. з англ. О. Галенка; Ін-т сходознавства ім. А. Кримського НАН України. – К. : Критика, 1998. – С. 81.
4. Barkan Ö.L. XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâi Ekonominin Hukukî ve Mâlî Esasları / Ö.L. Barkan. – Cilt I: Kanunlar. – İstanbul, 1943. – S. 15.
5. Гасратян М.А. Очерки истории Турции / М.А. Гасратян, С.Ф. Орешкова, Ю.А. Петросян. – М. : Наука, 1983. – С. 50.
6. «Канун-наме» Мехмеда II Фатиха о военно-административной и гражданской бюрократии Османской империи в XV в. / [пер. Р.И. Керимзаде] // Османская империя. Государственная власть и социально-политическая структура. – М. : Наука, 1990. – С. 81-96.
7. Akgündüz A. Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri. Cilt: 2. II Bayezid devri kanunnameleri / A. Akgündüz. – İstanbul : Fey Vakfı, 1990. – S. 9.
8. Ремез Н. К вопросу о законотворческой деятельности османских султанов в XV-XVI вв. / Н.К. Ремез // Османский мир и османистика : сборник статей к столетию со дня рождения А.С. Тверитиновой (1910-1973). – М. : ИВ РАН, 2010. – С. 277.
9. Книга законов султана Селима I / Публикация текста, перевод, терминологический комментарий и предисловие А.С. Тверитиновой. – М. : Наука, 1969. – 157 с.
10. Pulaha S. Selim Kanunnâmesi (1512-1520) ve XVI. Yüzyılın İkinci Yarısının Kimi Kanunları / S. Pulaha, Y. Yücel. – Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1988. – S. 30-31.
11. Yılmaz M.Ş. Koca Nişancı of Kanuni: Celalzade Mustafa Çelebi, Bureaucracy and «Kanun» in the reign of Suleyman the Magnificent (1520-1566) : Ph. D. dissertation / M.Ş. Yılmaz. – Ankara : Bilkent University, 2006. – P. 205.
12. Книга законов султана Селима I / Публикация текста, перевод, терминологический комментарий и предисловие А.С. Тверитиновой. – М. : Наука, 1969. – С.17.
13. Гасратян М.А. Очерки истории Турции / М.А. Гасратян, С.Ф. Орешкова, Ю.А. Петросян. – М. : Наука, 1983. – С.51.
14. Barkan Ö.L. XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâi Ekonominin Hukukî ve Mâlî Esasları / Ö.L. Barkan. – Cilt I: Kanunlar. – İstanbul, 1943. – S. 12.
15. Гасратян М.А. Очерки истории Турции / М.А. Гасратян, С.Ф. Орешкова, Ю.А. Петросян. – М. : Наука, 1983. – С. 52.

Отримано: 29.06.2017.

Віктор Брехуненко
(Київ)

ВІД ОЧАКОВА ДО БІЛГОРОДА: УКРАЇНСЬКІ КОЗАКИ В ТУРЕЦЬКИХ ФОРТЕЦЯХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я (XVI – середина XVII ст.)

Північне Причорномор'я «засвітилося» в козацькій історії майже відразу. Уже на зорі опанування Степового Кордону Європи християнськими козацькими спільнотами українські козаки протоптали сюди стежку. Перші їхні суходільні та водні походи були спрямовані саме на цей регіон. Найраніші відносяться ще до кінця XV ст. У 1492 р. козаки поблизу гирла Дніпра захо-